

**ОСОБИСТІСНІ ДЕСТРУКЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ
ЯК ЧИННИК ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ**

В статті показано, що особистісні деструкції, зокрема в мотиваційно-потребній сфері неповнолітніх характеризується рядом структурно-динамічних трансформацій, котрі лежать в основі порушення їх соціально-психологічної адаптації. Головними структурно-динамічними характеристиками цих трансформацій є: недостатня структурованість елементів мотиваційно-потребній сфері, низький показник узгодженості цих елементів та їх висока конфліктність, що приводить до автономності функціонування окремих мотивів, їх дисгармонічності та непродуктивності в якості головних детермінант регуляції поведінки; низький рівень когнітивної складності мотиваційно-потребній сфері, який зумовлює дефіцитарність та недостатню багатомірність способів оцінювально-орієнтовної діяльності; недостатня осмисленість головних мотиваційно-потребніх тенденцій.

Вивчення особистісних деструкцій неповнолітніх виявило низьку нормативність соціальних установок, безвідповідальність, нестійкість моральних принципів, наявність проблеми власної психологічної адекватності, конфліктність цінності «впевненість у собі», перевагу унікальної мотивації, натомість мотивації досягнення.

Ключові слова: неповнолітні, особистісні деструкції, делінквентна поведінка.

Постановка проблеми. В світлі нових суспільно-економічних відносин та нових соціокультурних тенденцій особливо актуальною є ресоціалізація підлітків з протиправною поведінкою. В зв'язку з цим питання несприятливого формування структур індивідуальної свідомості, що детермінують мотивацію протиправної поведінки, а також і її реалізацію, набувають не тільки теоретичного, але й практичного значення.

Дослідження, що проводяться в цьому напрямку, орієнтовані на вивчення рівнів особистісного функціонування, котрі зумовлюють можливості саморегуляції, що дозволило описати такі феномени як дефіцитарність механізмів саморегуляції та, зокрема, опосередкування власної поведінки у дезадаптантів (Б. С. Братусь, В. В. Гульдан, І. О. Кудрявцев, Ф. С. Сафуанов та ін.) [1; 2; 3; 4]. Вивчення ролі мотиваційно-потребніх орієнтацій дозволяє зробити висновок, що психологічний зміст та особливості мотиваційно-потребніх орієнтацій являють собою як оцінку об'єктів соціальної реальності, так і певний тип оцінювально-орієнтованої діяльності в широкому колі суспільних цінностей. Поряд з цим, не вивченими залишаються особливості взаємовпливу мотиваційно-потребній сфері підлітків-правопорушників як чинника соціальної дезадаптації та особливостей їх ресоціалізації.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. В сучасних дослідженнях багато аспектів поведінки людини, мотивації її поведінки і активності в діяльності, спілкуванні і пізнанні, пояснюються відповідно до ієрархічної моделі потреб А. Маслоу [5]. Відповідно до теорії А. Маслоу вищі потреби спрямовують поведінку людини лише в тій мірі, в якій задоволені її більш низькі потреби. Вищою інстанцією в ієрархічній структурі потреб є потреба самоактуалізації, самореалізації. На низькому рівні потреб знаходяться фізіологічні потреби - голод, спрага та інші, що викликають біологічні спонуки. На наступному рівні

ієрархічних сходинок розміщені потреби в безпеці, захищеності, самозбереженні, уникненні болю (фізичного і психологічного). На третє місце в ієрархії потреб А. Маслоу поставлені потреби в прихильності, любові, причетності до групи. На наступному рівні знаходяться потреби в пошані, схваленні, подяці, що виражаються в прагненні до самоповаги, до досягнення незалежності; компетентності в діяльності, у відносинах з іншими. Деякі психологи в ієрархічну структуру потреб А. Маслоу справедливо додають когнітивні і естетичні потреби між потребами самоповаги і самоактуалізації. Кожний вид потреби для свого задоволення вимагає відповідної форми активності. При постійному незадоволенні тих або інших потреб людини формується дезадаптивна поведінка індивіда. Якщо стійко не виконується комплекс декількох рівнів потреб, формується дезадаптивна особистість, як в психологічному, так і в соціальному плані. Дезадаптація, що формується унаслідок систематичного незадоволення потреб, деформує мотиви особистості. Цінними для розуміння психологічних чинників, що визначають дезадаптацію особистості, є результати дослідження Д.О. Леонтєва, який представив динамічну модель мотиву, як має складне багаторівневе структурне утворення, здатне спонукати і регулювати діяльність людини на несвідомому і свідомому рівнях [6]. В цій моделі виділені підструктури властивостей мотиву, що створюють його ядро, і функції мотиву. Спонукальна, регулятивна, селективна, когнітивна і інші функції мотиву визначають властивостями мотиву, що детермінуються спрямованістю, установками, вольовими діями, емоційністю, динамічністю особистості. Згідно моделі Д.О. Леонтєва, різні поєднання властивостей і функцій мотиву приводять до мотивації активності особистості. Деформація окремих структурних одиниць мотиву або декількох з них і мотивації в цілому можуть викликати дезадаптивну поведінку. Як відзначає Х. Хекхаузен, спонук до дії певним мотивом позначається як мотивація [7]. Мотивація уявляється як процес вибору між різними можливими діями, як процес, що регулює, спрямовує дії на досягнення специфічних для даного мотиву цільових станів і підтримує цю спрямованість. Характеристики потреб, мотивів і мотивації, наведені вище показують, що будь-які їх деформації можуть привести до дезадаптивних проявів особистості, а при стійких деформаціях як до дезадаптованості особистості, так і до дезадаптивної поведінки. Проте, на наш погляд, справедлива і протилежна думка: дезадаптована особа матиме деформовані потреби, мотиви і мотивацію поведінки. В цілому дезадаптація особистості і деформації в її мотиваційно-потребнісній сфері є взаємовпливаючими і взаємопов'язаними процесами і станами.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження становили: положення психологічної науки щодо закономірностей і механізмів адаптації (Г.О. Балл, Ф.Б. Березін); наявності різних рівнів прояву феномена психологічного захисту (Г.М. Андрєєва, О.І. Донцов, Ю.Б. Захарова, В.А. Штроо, Т.С. Яценко та ін.); природи особистісних відхилень (Н.Є. Завацька, О.В. Змановська, Н.П. Крейдун, Ю.О. Клейберг, Н.Ю. Максимова, В.О. Скребець); організації психокорекції дезадаптивної поведінки підлітків (О.Ф. Бондаренко, Л.Ф. Бурлачук, Н.Є. Завацька, А.Є. Лічко, Н.Ю. Максимова, Л.Є. Орбан – Лембрик, В.М. Синьов, Т.С. Яценко та ін.).

Згідно з гіпотезою дослідження, ми припустили, що в структурі особистості підлітків-правопорушників можуть формуватися такі комплекси психологічних якостей, які є визначальними чинниками її соціальної дезадаптації, що їх виявлення дозволить провести психологічно обгрунтовану типізацію проявів дезадаптації і визначити відповідні соціально-

психологічні умови ресоціалізації підлітків-правопорушників. Отже, експериментальне дослідження присвячене вивченню деформацій в мотиваційно-потребнісній сфері підлітків-правопорушників як чинника їх соціальної дезадаптації.

Дослідження проводилося на базі Макіївського соціально-реабілітаційного училища ім. А. Макаренка (118 підлітків, які увійшли в експериментальну групу) та загальноосвітньої середньої школи № 17 м. Луганська (106 підлітків, які увійшли у контрольну групу). Загальну вибірку склали 224 підлітка. Середній вік респондентів - 15,2 роки. Основна і контрольна групи статистично не розрізнялися за статтю і віком, але мали розходження за ступенем соціальної адаптованості, за формою поведінки, за рівнем розвитку правосвідомості, за умовами функціонування навчальних закладів, відповідно відкритого та закритого типу.

Однією з методик, використаних нами в обстеженні на предмет виявлення соціальної дезадаптації була карта дезадаптації Д. Стотта, адаптована Б.Д. Карвасарським. Деякі виявлені у випробовуваних симптоми можна вважати ознаками, що вказують на соціальну дезадаптацію, пов'язану з систематичним незадоволенням потреб і мотивами негативної поведінки, що сформувалися. Це такі симптоми, як недовіра до людей, речей, ситуацій (НД), депресія (Д), тривожність по відношенню до дорослих (ВД), ворожість по відношенню до однолітків (ВД), асоціальність, негативізм, непевненість в схваленні дорослих (А). Саме за цими змінними показники ($m+n$) обстежуваних підлітків експериментальної групи виявилися найвищими: для (НД) - $7,3 \pm 0,4$, (Д) - $6,4 \pm 0,8$; (ВД) - $6,9 \pm 0,6$; (А) - $5,1 \pm 0,3$. При цьому середній коефіцієнт дезадаптації (КД) в експериментальній групі виявився рівним $52,2 \pm 1,2$.

Якщо показники (НД), (Д) як у дівчат, так і у хлопців виявилися відповідно однаковими - $7,3 \pm 0,3$ і (ВД) - $6,5 \pm 0,5$; $3,8 \pm 0,3$, то показники по (ВД) і (А) у хлопців виявилися вірогідно вищими. Найбільше число випробовуваних експериментальної групи мають високий коефіцієнт дезадаптації, і, навпаки, показники коефіцієнту дезадаптації в контрольній групі обмежуються 27 балами, тоді як в експериментальній групі доходять до 71 бала.

Агресивність індивіда також може формуватися як наслідок фрустрацій, пов'язаних з деформацією в мотиваційно-потребнісній сфері. За даними шкали Е. Вагнера (тест руки) середній показник агресивності виявився рівним $2,7 \pm 0,4$ бала у підлітків експериментальної групи і цей показник демонструє значущий взаємозв'язок з асоціальністю (А), знайдений за шкалою Д. Стотта ($r=0,31$ при $p \leq 0,1$). Сумарний бал агресивності за Е. Вагнером підраховується за формулою ($A = (\text{агресія} + \text{вказівка}) - (\text{страх} + \text{емоційність} + \text{комунікація} + \text{залежність})$), де перший член формули характеризує агресивні тенденції, а другий – тенденції, які стримують агресивну поведінку). Сумарний бал агресивності в групі соціально адаптованих досліджуваних, який дорівнює ($-0,64 \pm 0,7$), має негативний знак, що відбиває виражену стриманість у поведінці, контроль агресивних тенденцій. У соціально дезадаптованих досліджуваних цей бал відповідно до ступеня соціальної адаптації розташований наступним чином: часткова соціальна адаптація – $1,23 \pm 0,4$, тотальний ступінь соціальної дезадаптації – $1,85 \pm 0,8$, деструктивний ступінь соціальної дезадаптації – $2,82 \pm 0,3$.

Достатньо інформативні дані про властивості особистості і риси характеру, що сформувалися в умовах порушення адекватного розвитку мотиваційно-потребнісної сфери особистості, і є показниками дезадаптації, можна одержати при використанні опитувальника Р. Кеттелла. До таких показників можна віднести низькі оцінки по чиннику А («товариськість-

замкнутість»), що свідчать про холодність, надмірну скептичність, негнучкості у відношенні до людей, ригідність, байдужість, прагненням до самотності; по чиннику Е («домінантність-підлеглість»), риси, що характеризують обидва полюси дихотомії, можуть стати показниками дезадаптованості особистості; пов'язані з порушеннями мотиваційно-потребнісної сфери, такі як владність, упертість, конфліктність, конформність, надмірна соромливість, по чиннику G («виражена сила «я» - безпечність») - невиконання групових норм і вимог, безвідповідальність, безпринципність, свобода від норм до асоціальної поведінки, схильність впливу випадку, по чиннику L («довірливість-підозрілість») - ревнивість, задрісність, підозрілість, зарозумілість і егоцентричність; по чиннику Q1 («консерватизм-радикалізм»), консерватизм, ригідність; по чиннику Q2 («конформізм-нонконформізм») - залежність від групи, потреба в соціальному схваленні, відсутність ініціативи; по чиннику Q3 («високий самоконтроль - низький самоконтроль») - недисциплінованість, внутрішня конфліктність, недотримання правил, підлеглість своїм пристрастям; по чиннику Q4 («напруженість-релаксація») - недостатня мотивація, зайва задоволеність, млявість, може бути і зайва мотивація, що приводить до фрустрації.

На відміну від досліджуваних контрольної групи, де середній коефіцієнт дезадаптивності рівний $10,7 \pm 1,4$ бала, в експериментальній групі виявляється бажання мати заступництво, потреба спертися на авторитет, компенсувати понижено самооцінку зовнішньою активністю, амбіціями, прагненням приховати відчуття відчуження.

Вивчення показників динамічного аспекту мотивації показало, що контрольній групі більшість підлітків має співвідношення показника мотивації, пов'язаної з надією на успіх та мотивації запобігання невдач, яке відповідає нормативним даним ($\varphi=2,32$; $p \leq 0,01$). Неадекватно високі бали мотивації досягнення (більше 14) виявили підлітки експериментальної групи, у яких переважали збудливі риси, схильність до ризику, агресивність і конфліктність у міжособистісних контактах, неадекватно висока самооцінка. Навпаки, високі бали показників мотивації запобігання неуспіху (вище 10 при заниженій мотивації досягнення) виявилися у досліджуваних експериментальної групи, у яких відзначалися тривожність, невпевненість у собі, низька самооцінка ($p \leq 0,05$).

Інтерпретація результатів, одержаних за допомогою проєктивної методики «Рисунок дерева», дозволяє зробити висновок про низьку самооцінку і низьку самоповагу, про неадекватне сприйняття реальності дезадаптованими підлітками.

В ознаках штрихування графічного рисунку в експериментальній групі виявляються: загальна напруга, туга від відчуження, покірність, відчай, відсутність готовності гармонійного відношення до себе. В промальовуванні стовбура дерева дезадаптованих підлітків виражаються розчарування, смуток, пошук підтримки, пасивність, схильність звинувачувати оточуючих в своїх невдачах.

Всі виявлені психологічні показники, характерні дезадаптованим підліткам і виявлені за допомогою різних методик, достатньо добре корелюють і указують на певні порушення в мотиваційно-потребнісній сфері.

Висновки. Вивчення особливостей мотиваційно-потребнісної сфери підлітків правопорушників виявило низьку нормативність соціальних установок, безвідповідальність, нестійкість моральних принципів, наявність проблеми власної психологічної адекватності, конфліктність цінності «впевненість у собі», перевагу унікаючої мотивації, натомість мотивації досягнення. Можна припустити, що психологічні показники, які вказують на

неблагополуччя мотиваційно-потребнісної сфері підлітків-правопорушників, можуть бути слідством локусу контролю випробовуваних, характером їх інтровертованості-екстравертованості. Проте такі сумніви відкидаються, оскільки виявлені психологічні показники виявилися явно вираженими лише в експериментальній групі, тоді як в контрольній групі такі психологічні показники виявилися слабо вираженими. Багато психологічних характеристик, такі як недовіра до людей, депресія, пов'язана з перепадами активності, зміною настрою, відходом в себе, самоусунення, тривожність по відношенню до дорослих, виявилися найбільш виражені як у дезадаптованих, так і у не визнаних дезадаптованими, що вказує на те, що вони є віковими для підлітків психологічними чинниками. Проте у дезадаптованих ці ознаки виражено набагато помітніше, ніж у довільно вибраної контрольної групи підлітків. Отже, виявлені нами психологічні показники у дезадаптованих підлітків, підтверджують теоретичні і експериментальні висновки про взаємозв'язок між особливостями формування мотиваційно-потребнісної сфери і дезадаптацією особистості.

Література

1. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 234 с.
2. Гульдман В. В. Мотивация преступного поведения психопатических личностей / В. В. Гульдман // Криминальная мотивация / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1986. – С. 189–250.
3. Криминальная мотивация / Под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1986. – 435 с.
4. Кудрявцев И. А. Структурно-иерархическая организация самооценки у аномальных личностей в кризисной ситуации / И. А. Кудрявцев, Ф. С. Сафуанов, А. Ш. Тхостов [и др.] // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 3. – С. 57–68.
5. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу : [пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухин]. – [3-е изд.] – СПб. : Питер, 2007. – 352 с. – (Мастера психологии).
6. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 1. – С. 15–25.
7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – [2-е изд.]. - СПб. : Питер ; М. : Смысл, 2003. – 860 с.

Транслітерація

1. Bratus' B. S. Anomalii lichnosti / B. S. Bratus'. – М. : Mysl', 1988. – 234 s.
2. Gul'dan V. V. Motivaciya prestupnogo povedeniya psihopaticeskikh lichnostej / V. V. Gul'dan // Kriminal'naya motivaciya / Pod red. V.N. Kudryavceva. – М. : Nauka, 1986. – S. 189–250.
3. Kriminal'naya motivaciya / Pod red. V. N. Kudryavceva. – М. : Nauka, 1986. – 435 s.
4. Kudryavcev I. A. Strukturno-ierarhicheskaya organizaciya samoocenki u anomal'nyh lichnostej v krizisnoj situacii / I. A. Kudryavcev, F. S. Safuanov, A. SH. Thostov [i dr.] // Psihologicheskij zhurnal. – 1991. – Т. 12. – № 3. – S. 57–68.
5. Maslou A. Motivaciya i lichnost' / A. Maslou : [per. s angl. T. Gutman, N. Muhin]. – [3-e izd.] – SPb. : Piter, 2007. – 352 s. – (Mastera psihologii).
6. Leont'ev D. A. Psihologiya svobody: k postanovke problemy samodeterminacii lichnosti / D. A. Leont'ev // Psihologicheskij zhurnal. – 2000. – Т. 21, № 1. – S. 15–25.
7. Hekhauzen H. Motivaciya i deyatel'nost' / H. Hekhauzen. – [2-e izd.]. - SPb. : Piter ; M. : Smysl, 2003. – 860 s.

Спицкая Л.В.

ЛИЧНОСТНЫЕ ДЕСТРУКЦИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ КАК ФАКТОР ДЕЛИНКВЕНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

В статье показано, что личностные деструкции, в частности, в мотивационно-потребностной сфере несовершеннолетних характеризуются рядом структурно-динамических трансформаций, которые лежат в основе нарушения их социально-психологической адаптации. Главными структурно-динамическими характеристиками этих трансформаций являются: недостаточная структурированность элементов мотивационно-потребностной сферы, низкий показатель согласованности этих элементов и их высокая конфликтность, приводящая к автономности функционирования отдельных мотивов, их дисгармоничности и непродуктивности в качестве главных детерминант регуляции поведения; низкий уровень когнитивной сложности мотивационно-потребностной сферы, обуславливающий дефицитарность и недостаточную многомерность способов оценочной-ориентированной деятельности; недостаточная осмысленность главных мотивационно-потребностных тенденций.

Изучение личностных деструкций несовершеннолетних выявило низкую нормативность социальных установок, безответственность, неустойчивость моральных принципов, наличие проблемы собственной психологической адекватности, конфликтности ценности «уверенность в себе», предпочтение избегающей мотивации взамен мотивации достижения, что способствует появлению делинквентного поведения.

Ключевые слова: несовершеннолетние, личностные деструкции, делинквентное поведение.

Spitskaya L.V.

PERSONAL DESTRUCTION OF MINORS AS A FACTOR DELINQUENT BEHAVIOR

In the article shows that the destruction of the personality, in particular in the need-motivational sphere of minors characterized by a number of structural and dynamic transformations that underlie the violations of their social and psychological adaptation. The main structural and dynamic characteristics of these transformations are: lack of structured elements need-motivational sphere, a low consistency of these elements and their high conflict, leading to the autonomy of functioning of individual motives, their disharmony and unproductive as the main determinants of behavior regulation; low level of cognitive complexity need-motivational sphere, causes defitsitarnist and insufficient multidimensionality methods of valuation-oriented activities; lack of meaningful major need-motivational tendencies. The study has revealed the personal destructions of minors lower regulatory attitudes, irresponsibility and instability of moral principles, there is a problem of psychological self-adequacy, conflicts value of "self-reliance", instead prefer avoiding motivation achievement motivation, which contributes to the emergence of delinquent behavior.

Key words: minor, personal destruction, delinquent behavior.

Спицька Ліана Вікторівна – аспірант кафедри практичної психології Класичного приватного університету, м. Запоріжжя.